

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΛΕΙΔΑΡΙΘΜΟΣ

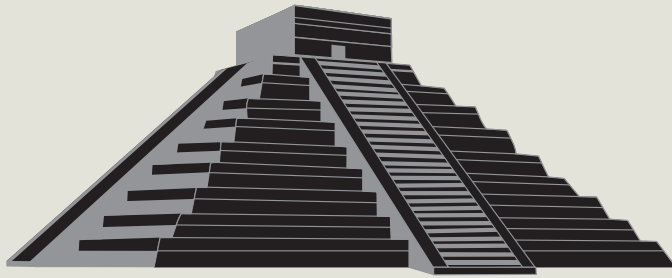
ΤΑ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΠΟΥ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΗΣΑΝ ΣΕ ΑΥΤΑ

BILL PRICE

ΤΑ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΠΟΥ
ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΗΣΑΝ ΣΕ ΑΥΤΑ

Bill Price

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	8
1 Οι πρώτοι Αυστραλοί	10
2 Η εξαφάνιση των Νεάντερταλ	14
3 Το κόμπιτ του Φλόρες	20
4 Η χαμένη ήπειρος της Ατλαντίδας	24
5 Το Στόουνχετζ	30
6 Η χαμένη Χώρα του Πουντ	35
7 Ο θάνατος του Τουταγχαμών	40
8 Η Κιβωτός της Διαθήκης	46
9 Οι Χαμένες Φυλές του Ισραήλ	51
10 Οι Κρεμαστοί Κήποι της Βαβυλώνας	55
11 Ο μηχανισμός των Αντικυθήρων	59
12 Τα χειρόγραφα της Νεκράς Θάλασσας	65
13 Το Άγιο Γκράλ	70
14 Η σινδώνη του Τορίνου	75
15 Οι γραμμές των Νάσκα	80
16 Ο βασιλιάς Αρθούρος	84
17 Η κατάρρευση του πολιτισμού των Μάγιας	89
18 Τα αγάλματα του Νησιού του Πάσχα	93
19 Το χειρόγραφο του Βόινιτς	99
20 Το μοντέλο της Μόνα Λίζα	104
21 Ο θάνατος του Κρίστοφερ Μάρλοου	109
22 Ποιος έγραψε τα έργα του Σαίξπηρ;	114
23 Κασπάρ Χάουζερ	119
24 Το γιέτι	123
25 Η Αποστολή του Φράνκλιν	127
26 Η Παναγία της Λούρδης	133

27 Το <i>Μαίρη Σελέστ</i>	137
28 Τζακ ο Αντεροβγάλης	143
29 Το Ηγουμενείο της Σιών	148
30 Τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών	152
31 Μπουτς και Σάντανς	156
32 Το συμβάν της Τουγκκούσκα	162
33 Το τέρας του Λοχ Νες	166
34 Αμέλια Έρχαρτ	170
35 Η υπόθεση του Ρούντολφ Ες	176
36 Γκλεν Μίλερ – Αγνοούμενος πολέμου	182
37 Ο χαμένος χρυσός των Ναζί	187
38 Το συμβάν του Ρόσγουελ	191
39 Το Τρίγωνο των Βερμούδων	195
40 Οι κατάσκοποι του Κέιμπριτζ	199
41 Απόδραση από το Αλκατράζ	205
42 Η δολοφονία του JFK	209
43 Η εξαφάνιση του Χάρολντ Χολτ	216
44 Ο Δολοφόνος του Ζωδιακού Κύκλου	221
45 Ο Λόρδος Λούκαν	226
46 Τζίμι Χόφα	232
47 Το μωρό και το ντίνγκο	236
48 Ο πιανίστας	240
49 Η πτήση 447 της Air France	244
50 Ο Μόγλης του Βερολίνου	248
Βιβλιογραφία	252

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τότε που οι άνθρωποι ξεκίνησαν να λένε ιστορίες μεταξύ τους, σαγηνεύονται και συναρπάζονται από τις ιστορίες που κρύβουν μυστήρια. Στη λογοτεχνία, αυτές οι ιστορίες έχουν πάντα βολικό τέλος, όταν, για παράδειγμα, αποκαλύπτεται ο δολοφόνος ή κάποιος βρίσκει τον κρυμμένο θησαυρό. Όμως, όλοι ξέρουμε ότι η ζωή σπάνια είναι τόσο απλή και ξεκάθαρη. Παρόλο που ακούμε συχνά ότι ζούμε στην εποχή της πληροφορίας, στην οποία έχουμε στη διάθεσή μας έναν τεράστιο πλούτο γνώσεων, μάλλον έχουμε αυταπάτες αν νομίζουμε ότι ξέρουμε τα πάντα. Στην πραγματικότητα, ο κόσμος είναι γεμάτος «γκρίζες» περιοχές και αινίγματα, ανεξιχνίαστα μυστήρια και ανεπίλυτες ιστορίες που μπορούν ταυτόχρονα να μας γοητεύουν, να μας εξάπτουν το ενδιαφέρον, αλλά και να μας ενοχλούν.

Στο συγκεκριμένο βιβλίο θα διεισδύσουμε σε αυτές τις γκρίζες περιοχές με σκοπό να εξετάσουμε τέτοιες αινιγματικές και συχνά απίθανες ιστορίες που σχετίζονται με πραγματικά περιστατικά και αληθινούς ανθρώπους. Κάποιες από τις ιστορίες που θα παρουσιάσουμε εδώ είναι εξαιρετικά σοβαρές, άλλες όχι και τόσο, ενώ μερικές αγγίζουν τα όρια της παραφροσύνης. Υπάρχουν περιπτώσεις αποφασισμένων ανθρώπων που έκαναν τα αδύνατα δυνατά για να φτάσουν στην αλήθεια. Σε άλλες ιστορίες, κάποιοι δεν δίστασαν να αγνοήσουν το «Ξυράφι του Όκαμ», τη γνωστή επιστημονική αρχή που ορίζει ότι η απλούστερη απάντηση είναι συνήθως η σωστή, και να επινοήσουν διάφορες περίπλοκες και εξεζητημένες θεωρίες στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν το μυστήριο. Μερικές φορές η επιμονή του ερευνητή αποδίδει καρπούς, με αποτέλεσμα να βρίσκεται η λύση του μυστηρίου. Πιο συχνά, όμως, η απάντηση του αινίγματος αντιστέκεται σε οποιαδήποτε λογική προσέγγιση ή είναι σαν τη βρύση στην οποία φτάνεις, αλλά δεν μπορείς να πεις νερό.

Για να μπορέσουμε να βάλουμε μια τάξη στο χάος, έχουμε χωρίσει τα μυστήρια σε επτά κατηγορίες. Ξεκινάμε με τα «Ανεξήγητα συμβάντα», δηλαδή περιέργα περιστατικά, όπως η τεράστια έκρηξη στην περιοχή της Τουνγκούσκα στη Σιβηρία, τα οποία δεν έχουν προφανή αιτία ή δεν επιδέχονται λογικής ερμηνείας. Μετά ακολουθούν τα μυστήρια που εμπίπτουν στην κατηγορία «Άγνωστος σκοπός», στα οποία κάποιοι μπήκαν σε απίστευτο κόπο για να φτιάξουν κάτι, όπως το να χτίσουν το Στόουνχετζ ή να σμιλεύσουν τα αγάλματα του Νησιού του Πάσχα, αλλά δεν μας άφησαν κάποια ένδειξη σχετικά με το τι ήθελαν να πετύχουν. Στην κατηγορία «Πραγματικότητα ή φαντασία», ρίχνουμε μια ματιά σε ανθρώπους και μέρη, όπως ο βασιλιάς Αρθούρος και η Ατλαντίδα, τα οποία ενδέχεται να υπήρξαν πραγματικά ή μπορεί να ήταν αποκυήματα της φαντασίας κάποιων, ενώ η κατηγορία «Αγνοούμενοι» ασχολείται με την τύχη πραγματικών ανθρώπων που έχουν εξαφανιστεί, μεταξύ των οποίων ο Λόρδος Λούκαν και ο Τζίμι Χόφα. Στην κατηγορία «Άγνωστη ταυτότητα» έχουμε να κάνουμε με ζητήματα ταυτότητας, όπως στην περίπτωση του Κασπάρ Χάουζερ. Η κατηγορία «Αυθεντικό ή πλαστό» εξετάζει τη γνησιότητα αμφισβητούμενων αντικειμένων, συμπερι-

λαμβανομένης της Σινδόνης του Τορίνου, καθώς επίσης και την ύπαρξη ζώων όπως το γιέτι και το τέρας του Λοχ Νες. Τέλος, είναι προφανές ότι η κατηγορία «Ανεξιχνίαστα εγκλήματα» αποτελείται από πασίγνωστες υποθέσεις οι οποίες έχουν δυσκολέψει τους ερευνητές όλα αυτά τα χρόνια και, σε κάποιες περιπτώσεις, δεν έχουν ακόμα εξιχνιαστεί.

Σε ολόκληρο το βιβλίο, προσπάθησα να αντιμετωπίσω χωρίς υπέρμετρη δυσπιστία τους αλλόκοτους και εξωφρενικούς ισχυρισμούς που έχουν γίνει για μερικά από τα μυστήρια που παρουσιάζονται εδώ. Οι άνθρωποι που βρίσκονται πίσω από τέτοιους ισχυρισμούς δεν σκοτίζονται ιδιαίτερα για τα πραγματικά γεγονότα και προτιμούν να δημιουργούν εντυπώσεις. Υιοθετώντας αυτή την υγιή προσέγγιση, ανακάλυψα τελικά ότι αρκετά μυστήρια έχουν πολύ πιο ξεκάθαρες εξηγήσεις απ' ό,τι αφήνεται συχνά να φανεί, ενώ σε μία ή δύο περιπτώσεις, τα υποτιθέμενα ανεξήγητα περιστατικά δεν είναι σε καμία περίπτωση τόσο μυστηριώδη όσο ισχυρίζονται κάποιοι. Αυτά τα κατασκευασμένα μυστήρια, όπως θα μπορούσαμε να τα αποκαλέσουμε, έχουν συνήθως να κάνουν περισσότερο με τη φαντασία εκείνων που τα προωθούν παρά με το τι πραγματικά συνέβη και, με λίγο περισσότερο ψάξιμο, μπορεί εύκολα κάποιος να αποκαλύψει την αληθινή τους φύση: πρόκειται απλώς για ανοησίες τσαρλατάνων και απατεώνων που δεν διστάζουν να εκμεταλλευτούν το ενδιαφέρον του κοινού για οτιδήποτε μυστήριο και άγνωστο.

Όμως, πέρα από τις καταφανείς περιπτώσεις υπερβολής ή ξεκάθαρης απάτης, δεν πρόκειται να προσποιηθώ ότι έχω βρει όλες τις απαντήσεις για όλα τα ανεξήγητα συμβάντα και τα ανεξιχνίαστα εγκλήματα. Εξάλλου, αυτή ακριβώς η αίσθηση του μυστηρίου, του αγνώστου και του ακατανόητου είναι που μας ελκύει εξ αρχής όταν ακούμε ιστορίες στις οποίες δεν έχει δοθεί ένα τέλος. Επομένως, η πρόθεσή μου είναι να εξετάσω σχολαστικά τα στοιχεία και να παρουσιάσω την ιστορία. Στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν υπάρχει μία και μόνη σωστή απάντηση ούτε ως ή άλλως, οπότε, αν αισθανθείτε την ανάγκη, μπορείτε να κάνετε τη δική σας έρευνα και να καταλήξετε στα δικά σας συμπεράσματα. Υπάρχει βέβαια η πιθανότητα τα ερωτήματα που θα δημιουργηθούν να είναι περισσότερα από τις απαντήσεις που θα βρείτε, αλλά, από την άλλη, αυτός είναι ο κίνδυνος που διατρέχει κάποιος όταν διαβάζει ένα βιβλίο με μυστηριώδεις ιστορίες. Άλλωστε, ποιος θα ήθελε να ζει σε έναν «διάφανο» κόσμο χωρίς καθόλου αβεβαιότητα; Μια τέτοια ζωή θα ήταν σίγουρα πολύ βαρετή.

ΜΥΣΤΗΡΙΟ

Ανεξήγητα συμβάντα

Άγνωστος σκοπός

Πραγματικότητα ή φαντασία;

Αυθεντικό ή πλαστό;

Αγνοούμενοι

Άγνωστη ταυτότητα

Ανεξιχνίαστα εγκλήματα

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΥΣΤΡΑΛΟΙ

Περίπου 50.000 χρόνια πριν

Μυστήριο: Ποιοι ήταν οι πρώτοι άποικοι της Αυστραλίας;**Πρωταγωνιστές:** Τα πρώτα είδη των ανθρώπων, οι πρώτοι Αβορίγινες Αυστραλοί**Συμπέρασμα:** Το μπάμπεκιου εφευρέθηκε νωρίτερα απ' ό,τι πιστεύαμε.

Ερευνητές προσδιόρισαν την αλληλουχία του γονιδιώματος των Αβοριγινών Αυστραλών και απέδειξαν ότι κατάγονται απευθείας από έναν ανθρώπινο πληθυσμό ο οποίος επεκτάθηκε στην Ασία πριν από 70.000 χρόνια, τουλάχιστον 24.000 χρόνια πριν από τις μετακινήσεις των πληθυσμών που «γέννησαν» τους σύγχρονους Ευρωπαίους και Ασιάτες. Τα αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι στην πραγματικότητα οι σύγχρονοι Αβορίγινες Αυστραλοί κατάγονται απευθείας από τους πρώτους ανθρώπους που ξεκίνησαν να καταφτάνουν στην Αυστραλία πριν από 50.000 χρόνια.

sciencedaily.com, 22 Σεπτεμβρίου 2011

Η περιοχή του Κίμπερλι είναι απομακρυσμένη, ακόμα και για τα δεδομένα των Αυστραλών. Βρίσκεται στο βόρειο άκρο της Δυτικής Αυστραλίας και η βαθιά τάφος της Θάλασσας του Τιμόρ τη χωρίζει από το αρχιπέλαγος της Ινδονησίας. Το τοπίο στην περιοχή είναι άγριο και το έδαφος κακοτράχαλο, ενώ το κλίμα, όπως συμβαίνει στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας, είναι ζεστό και απίστευτα ξηρό, με εξαίρεση την περίοδο των μουσώνων κατά την οποία οι καταρρακτώδεις βροχές καθιστούν την περιοχή σχεδόν απροσπέλαστη. Στο Κίμπερλι θα βρείτε σε αφθονία την «Αγία Τριάδα» των επικινδυνών ζώων της Αυστραλίας: αράχνες, φίδια και κροκόδειλους. Όμως, παρά την αφιλόξενη φύση του, θεωρείται μία από τις πρώτες περιοχές της ηπείρου που κατοικήθηκαν από ανθρώπους. Έτσι, οι αρχαιολογικές έρευνες που διεξάγονται εκεί μπορούν δνητικά να ρίξουν φως σε ένα από τα πιο επίμαχα ζητήματα της μελέτης των πρώτων ανθρώπων ειδών: πότε και πώς αποικήθηκε για πρώτη φορά η Αυστραλία και ποιοι ήταν οι πρώτοι Αυστραλοί;

Στο Κίμπερλι, οι πρώτες ενδείξεις της ανθρώπινης παρουσίας έχουν τη μορφή βραχογραφιών, οι οποίες είναι γνωστές με τη μάλλον άστοχη ονομασία «βραχογραφίες του Μπράντσο», από το όνομα του αποίκου που τις περιέγραψε για πρώτη φορά τον 19ο αιώνα. Είναι ευρέως γνωστό ότι η χρονολόγηση των πετρογλυφικών, όπως αποκαλούνται οι βραχογραφίες στους επισημονικούς κύκλους, είναι εξαιρετικά δύσκολη. Όπου αυτό ήταν εφικτό, έχει αποδειχτεί ότι οι βραχογραφίες του Μπράντσο έχουν ηλικία πολλών χιλιάδων ετών, ενώ κάποιος πιστεύουν ότι είναι προγενέστερες της άφιξης των Αβοριγινών που ζουν στην περιοχή σήμερα. Οι ισχυρισμοί αυτοί έχουν προκαλέσει πολλές αντιπαραθέσεις, επειδή έχουν χρησιμοποιηθεί ως «πολεμοφόδια» από εκείνους που θέλουν να υπομονεύσουν τα εδαφικά δικαιώματα των αυτόχθονων πληθυσμών τόσο στην περιοχή του Κίμπερλι όσο και σε άλλα μέρη της Αυστραλίας.

Η μελέτη των βραχογραφιών του Μπράντσο αντικατοπτρίζει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν όσοι προσπαθούν να διερευνήσουν τον πρώιμο αποικισμό της Αυστραλίας. Οι μελέτες αυτές ισοδυναμούν ουσιαστικά με ναρκοπέδια γεμάτα προκαταλήψεις και στοιχία πολιτικής ορθότητας. Ίσως γι' αυτό η αφθονία των προϊστορικών βραχογραφιών –δεκάδες χιλιάδες βραχογραφίες έχουν ανακαλυφθεί σε μια περιοχή που έχει το μέγεθος της Ισπανίας– γίνεται πολύ σπάνια αντικείμενο συζήτησης στην Αυστραλία και είναι ουσιαστικά παντελώς άγνωστη στις υπόλοιπες χώρες. Όμως, αυτό δεν αποτελεί εμπόδιο για ορισμένους ανθρώπους. Οι πιο απο-

ΟΙ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΜΠΡΑΝΤΣΟ

© Rob Walls | Alamy

ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΑ

Μια καλλιτεχνική φιγούρα, η οποία μάλλον απεικονίζει έναν μυθικό πρόγονο από την Εποχή του Ονείρου.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΤΗΣ ΜΑΝΓΚΟ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΤΗΣ ΜΑΝΓΚΟ

Ο απολιθωμένος σκελετός που βρέθηκε κοντά στη λίμνη Μάνγκο έχει ηλικία τουλάχιστον 40.000 ετών.

φασισμένοι ή σκληρόπετσοι, απηφώντας την κριτική και τις προσβολές που αναπόφευκτα δέχονται, έχουν εμπλουτίσει σημαντικά τις γνώσεις μας σχετικά με το πότε και το πώς έφτασαν για πρώτη φορά οι άνθρωποι στην Αυστραλία.

Ο απολιθωμένος σκελετός του παλαιότερου γνωστού Αυστραλού βρέθηκε το 1974, κοντά στη λίμνη Μάνγκο στη δυτική Νέα Νότια Ουαλία. Η χρονολόγηση του ανθρώπου της Μάνγκο, όπως είναι πλέον γνωστός, αποδείχτηκε, ως συνήθως, προβληματική. Μετά από αρκετές διαφωνίες, ανακοινώθηκε ότι η ηλικία του είναι μεταξύ 40.000 και 60.000 ετών, δηλαδή η πρώτη αποίκηση της ηπείρου έγινε σχεδόν 30.000 χρόνια πριν σε σχέση με τα όσα πίστευαν

τότε. Αυτό το χρονικό πλαίσιο δεν έχει γίνει ακόμα αποδεκτό από όλους, αλλά υπάρχει μια σχετική ομοφωνία όσον αφορά το πώς έφτασαν οι άνθρωποι στην ήπειρο. Εφόσον δεν υπήρχε άλλη επιλογή πέρα από το τεράστιο θαλάσσιο ταξίδι, η γενικά αποδεκτή υπόθεση είναι ότι διέσχισαν τη Θάλασσα του Τιμόρ με βάρκες και σχεδίες. Εκείνη την εποχή, μια τέτοια εκστρατεία θα ήταν πολύ πιο εύκολη από το σημερινό θαλάσσιο ταξίδι των 480 χλμ. (300 μιλίων). Στο τέλος της τελευταίας εποχής των παγετώνων, περίπου 10.000 χρόνια πριν, η στάθμη της θάλασσας ήταν πολύ πιο χαμηλή, γεγονός που οδήγησε στη δημιουργία της ηπείρου της Σαχούλ η οποία αποτελείται από την Αυστραλία, τη Νέα Γουινέα και την Τασμανία. Η τάφρος της Θάλασσας του Τιμόρ χώριζε και τότε τη συγκεκριμένη ήπειρο από τη Σούντα, την ήπειρο της νοτιανατολικής Ασίας. Όμως, η απόσταση μειωνόταν κατά καιρούς μέχρι και τα 100 χλμ. (60 μίλια). Με την άνοδο της θερμοκρασίας και το

λιώσιμο των παγετώνων, η στάθμη της θάλασσας ανέβηκε και κάλυψε τα ίχνη που άφησαν αυτοί οι πρώτοι άνθρωποι. Αν έχουν διασωθεί αρχαιολογικά ευρήματα, αυτά θα βρίσκονται κάτω από 90 μέτρα (330 πόδια) νερού.

Άρα, η πιθανότητα να υπάρχουν απτές αποδείξεις είναι μικρή. Όμως, το ερώτημα αυτό μπορεί να απαντηθεί και με άλλους τρόπους. Το 2011, ερευνητές από το Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης δημοσίευσαν μια μελέτη στην οποία παρουσίασαν λεπτομερώς τον πρώτο προσδιορισμό της αλληλουχίας του γονιδιώματος των Αβοριγινών, χρησιμοποιώντας DNA που απομόνωσαν από ένα δείγμα τρίχας το οποίο είχε συλλεχθεί από έναν Αβορίγινα της Δυτικής Αυστραλίας εκατό χρόνια πριν. Η ανάλυση του γονιδιώματος έδειξε ότι οι πρώτοι Αυστραλοί απέκλιναν εξελικτικά από τους υπόλοιπους ανθρώπους πριν από 70.000 χρόνια περίπου και έφτασαν στην Αυστραλία 20.000 χρόνια αργότερα. Αυτό επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση του ανθρώπου της Μάνγκο

και υποδηλώνει ότι, μόλις έφτασαν οι άνθρωποι στην ήπειρο, άρχισαν να εξαπλώνονται σχετικά γρήγορα. Το γονιδίωμα δείχνει επίσης ότι οι σύγχρονοι Αβορίγινες της Αυστραλίας κατάγονται απευθείας από τους πρώτους ανθρώπους. Με εξαίρεση την Αφρική, αυτό τους καθιστά μία από τις παλαιότερες κοινωνίες στον κόσμο η οποία ζει ανελλιπώς στην ίδια περιοχή.

Η ποικιλομορφία των γλωσσών που μιλάνε οι Αβορίγινες Αυστραλοί αποτελεί μία ακόμα ένδειξη για την ηλικία των κοινοτήτων τους. Έχουν ταυτοποιηθεί περισσότερες από 250 γλωσσικές οικογένειες, καθεμία από τις οποίες έχει πολυάριθμες διαλέκτους. Επειδή απαιτείται μεγάλο χρονικό διάστημα για να αναπτυχθούν τόσες πολλές γλώσσες, αυτό δείχνει ότι οι Αβορίγινες ζουν στην ήπειρο εδώ και πολλές χιλιάδες χρόνια. Επιπλέον ενδείξεις για την ηλικία των κοινοτήτων τους μπορούν να βρεθούν σε προφορικές παραδόσεις που μιλάνε για μυθικούς προγόνους που δημιούργησαν τόσο τους Αβορίγινες όσο και τις περιοχές στις οποίες ζουν. Πρόκειται για την αποκαλούμενη Εποχή του Ονείρου, μια μυθική εποχή που δεν συνδέεται με κάποια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Σύμφωνα με τις παραδόσεις, οι άνθρωποι απλώς εμφανίστηκαν ξαφνικά και ζουν στο ίδιο μέρος από τότε. Οι διαφορές ανάμεσα σε αυτή την κοσμογονική μυθολογία και τα αποτελέσματα που έχουν προκύψει από τις αρχαιολογικές, γενετικές και γλωσσολογικές έρευνες είναι αρκετά προφανείς. Όμως, μπορούμε να βρούμε και κάποιες ομοιότητες, με την έννοια ότι μυθολογία και έρευνα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι Αβορίγινες ζουν όντως στην ήπειρο της Αυστραλίας εδώ και πάρα πολλά χρόνια.

Τα τελευταία χρόνια, η πρόοδος της επιστήμης μάς βοήθησε να κατανοήσουμε περισσότερο την πρώτη εμφάνιση των ανθρώπων στην Αυστραλία, στον βαθμό που μπορούμε πλέον να πούμε με αρκετή βεβαιότητα ότι οι σημερινοί κάτοικοι της ηπείρου κατάγονται από τους πρώτους ανθρώπους που την αποίκισαν πριν από 50.000 χρόνια. Οι βραχογραφίες του Μπράντσο στην περιοχή του Κίμπερλι θα μπορούσαν να συνδέονται με την περίοδο του πρώτου αποικισμού, κάτι που θα σήμαινε ότι κατατάσσονται στις παλαιότερες βραχογραφίες του κόσμου. Αυτό τις καθιστά εξίσου σημαντικές με τις νεολιθικές σπηλαιογραφίες της Δυτικής Ευρώπης. Αν ισχύει κάτι τέτοιο, τότε όχι μόνο δεν υπονομεύουν τα εδαφικά δικαιώματα των Αβοριγινών, όπως ισχυρίζονται κάποιοι, αλλά, μαζί με τις επιστημονικές αποδείξεις, επιβεβαιώνουν περαιτέρω τους ισχυρισμούς των Αβοριγινών ότι ζουν στη γη τους από τότε που εμφανίστηκαν.

ΤΟ ΓΟΝΙΔΙΩΜΑ ΤΩΝ ΑΒΟΡΙΓΙΝΩΝ

ΜΥΣΤΗΡΙΟ

Ανεξήγητα συμβάντα

Άγνωστος σκοπός

Πραγματικότητα ή φαντασία;

Αυθεντικό ή πλαστό;

Αγνοούμενοι

Άγνωστη ταυτότητα

Ανεξιχνίαστα εγκλήματα

Η ΕΞΑΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΝΕΑΝΤΕΡΤΑΛ

Περίπου 28.000 χρόνια πριν

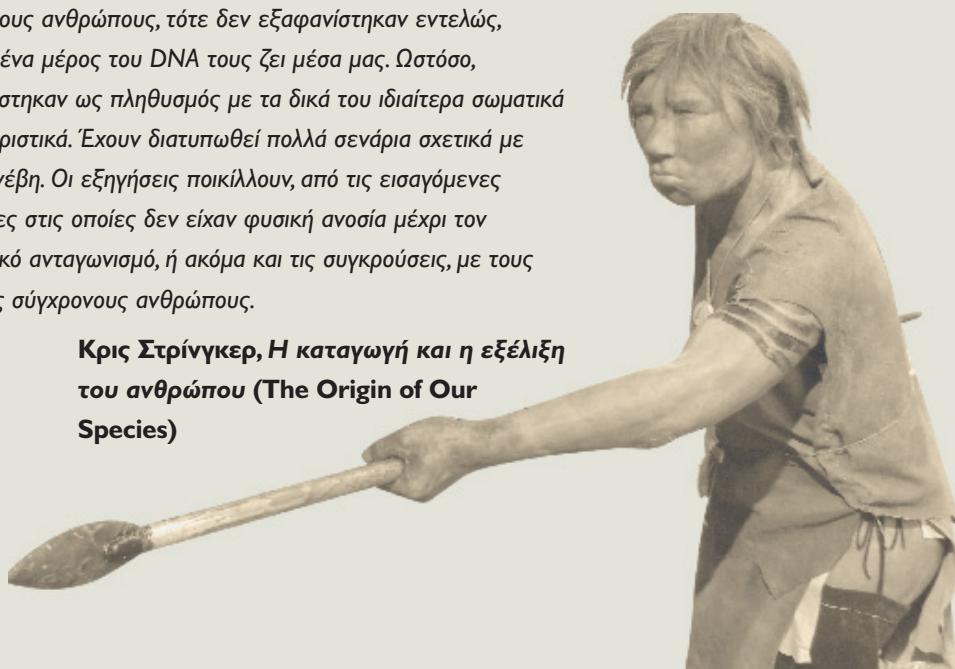
Μυστήριο: Τι προκάλεσε την εξαφάνιση των Νεάντερταλ;

Πρωταγωνιστές: Τα είδη *Homo neanderthalensis* και *Homo sapiens*

Συμπέρασμα: Ο σύγχρονος άνθρωπος (*Homo Sapiens*) αποτελεί το τελευταίο ανθρώπινο είδος στον κόσμο.

Βέβαια, αν οι Νεάντερταλ μεταβίβασαν τα γονίδιά τους στους σύγχρονους ανθρώπους, τότε δεν εξαφανίστηκαν εντελώς, εφόσον ένα μέρος του DNA τους ζει μέσα μας. Ωστόσο, εξαφανίστηκαν ως πληθυσμός με τα δικά του ιδιαίτερα σωματικά χαρακτηριστικά. Έχουν διατυπωθεί πολλά σενάρια σχετικά με το τι συνέβη. Οι εξηγήσεις ποικίλλουν, από τις εισαγόμενες ασθένειες στις οποίες δεν είχαν φυσική ανοσία μέχρι τον οικονομικό ανταγωνισμό, ή ακόμα και τις συγκρούσεις, με τους πρώτους σύγχρονους ανθρώπους.

Κρις Στρίνγκερ, Η καταγωγή και η εξέλιξη του ανθρώπου (The Origin of Our Species)

Όταν οι σύγχρονοι άνθρωποι έφτασαν στην Ευρώπη, πριν από 40.000 χρόνια, στην ήπειρο κατοικούσε για πολύ καιρό ένα άλλο, εξελικτικά κοντινό είδος ανθρωποειδών. Οι Νεάντερταλ είχαν έρθει στην Ευρώπη αρκετές εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια πριν από εμάς. Στην πραγματικότητα, εμείς δεν είχαμε ακόμα εξελιχθεί σε ξεχωριστό είδος στην προγονική μας Αφρική. Τα αρχαιολογικά στοιχεία δείχνουν ότι τα δύο είδη έζησαν μαζί σε αυτή την περιοχή, χωρίς να έχουν ιδιαίτερες συναναστροφές μεταξύ τους, για 10.000 χρόνια περίπου, μέχρι την εξαφάνιση των Νεάντερταλ. Οι τελευταίες ενδείξεις της παρουσίας τους εντοπίζονται σε σπηλιές του Βράχου του Γιβραλτάρ πριν από 28.000 χρόνια. Η τοποθεσία αυτή έχει περιγραφεί ως το τελευταίο καταφύγιο ενός καταδικασμένου είδους το οποίο τελικά εξαφανίστηκε, με αποτέλεσμα να είμαστε εμείς πλέον οι μόνοι κάτοικοι της περιοχής και το τελευταίο ζωντανό είδος του γένους μας. Εξακολουθούν να υπάρχουν πολλά ερωτήματα για τους Νεάντερταλ, αλλά το βασικότερο στοιχείο για να τους κατανοήσουμε είναι να ανακαλύψουμε πώς εξαφανίστηκαν.

Ελάχιστα καλά πράγματα έχουν γραφτεί για τους Νεάντερταλ. Από τότε που τους περιέγραψαν για πρώτη φορά στα μέσα του 19ου αιώνα, μετά την ανακάλυψη ενός σκελετού στην κοιλάδα του Νεάντερ κοντά στο Ντίσελντορφ της Γερμανίας, αποτελούν τον ορισμό για τους ανθρώπους των σπηλαίων: ήταν αργόστροφοι, επικοινωνούσαν μεταξύ τους με λαρυγγισμούς που έμοιαζαν με γρυλίσματα, και γενικά δεν έδειχναν αρκετά «ανθρώπινοι» όπως εμείς. Οι καλλιτεχνικές απεικονίσεις των αρσενικών Νεάντερταλ τους παρουσιάζουν καμπουριασμένους, κουβαλώντας συνήθως ένα ρόπαλο, ντυμένους με ακατέργαστα δέρματα ζώων, με ανακατωμένα μαλλιά και ατημέλητα γένια. Ακόμα και το όνομά τους έχει γίνει συνώνυμο της άξεστης και ακαλλιέργητης συμπεριφοράς. Όταν κατηγορείς κάποιον ότι είναι Νεάντερταλ, είναι σαν να λες ότι συμπεριφέρεται με τρόπο που μπορεί να ήταν αποδεκτός στη Λίθινη Εποχή, αλλά σίγουρα όχι σήμερα.

Από μια πιο επιστημονική σκοπιά, οι αρχαιολογικές έρευνες έχουν δείξει ότι αυτή η αναπαράσταση των Νεάντερταλ είναι εντελώς ανακριβής. Ζούσαν σε μικρές οικογενειακές ομάδες βασισμένες σε μονογαμικές σχέσεις μεταξύ αντρών και γυναικών, φρόντιζαν τους ασθενείς ή τους τραυματισμένους, και έθαβαν τους νεκρούς τους περίπου όπως οι άνθρωποι. Ήταν καλοί κυνηγοί και τεχνίτες, επικοινωνούσαν με μια πρώιμη μορφή γλώσσας, και μπορού-

© Olaf Tausch | Creative Commons

ΓΙΒΡΑΛΤΑΡ

Η τοποθεσία του τελευταίου γνωστού καταφυγίου των Νεάντερταλ στην Ευρώπη.

© Stefan Scheer | Creative Commons

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΤΟΥ ΝΕΑΝΤΕΡΤΑΛ

Αναπαράσταση του ανθρώπου του Νεάντερταλ η οποία βρίσκεται στο Μουσείο Νεάντερταλ, στην πόλη Μέτμαν της Γερμανίας.

σαν να ταξιδεύουν στη θάλασσα. Τα στοιχεία για όλα αυτά προέρχονται από ευρήματα σε νησιά της Μεσογείου τα οποία δεν διέθεταν γέφυρες με την ηπειρωτική χώρα. Αυτό σημαίνει ότι είτε ήταν εκπληκτικοί κολυμβητές είτε είχαν ανακαλύψει πώς να κατασκευάζουν βάρκες ή σχεδίες. Υπάρχουν ακόμα και ενδείξεις ότι ασχολούνταν με την τέχνη. Σε μια σπηλιά της Ισπανίας βρέθηκε η βραχογραφία μιας φώκιας με ηλικία που αγγίζει τα 42.000 χρόνια, δηλαδή πριν καταφτάσουν οι σύγχρονοι άνθρωποι στην περιοχή. Είτε η χρονολόγηση ήταν εσφαλμένη, το οποίο είναι πάντοτε πιθανό, είτε κάποιος Νεάντερταλ ζωγράφιζε τη βραχογραφία. Όσο και αν θέλουμε να παρουσιάζουμε το είδος μας ως μοναδικό, η απλή αλήθεια είναι ότι οι Νεάντερταλ εμφάνιζαν όντως μεγάλες ομοιότητες με εμάς.

Πέρα από τις ομοιότητες, οι άνθρωποι και οι Νεάντερταλ δεν ήταν σε καμία περίπτωση ίδιοι. Ανατομικά, οι διαφορές ήταν περισσότερο εμφανείς στο κρανίο. Οι Νεάντερταλ είχαν μέτωπα τραβηγμένα προς τα μέσα με την περιοχή των φρυδιών να πετάγεται προς τα έξω, ενώ το σαγόνι τους δεν προεξείχε τόσο όσο το δικό μας. Ήταν πιο κοντοί και πιο γεροδεμένοι. Αυτό τους επέτρεπε να προσαρμόζονται καλύτερα στο κρύο κλίμα της Ευρώπης, κάτι που δεν προκαλεί έκπληξη αν αναλογιστούμε ότι η δική μας λεπτή, λιγότερη μυώδης σωματική διάπλαση εξελίχτηκε στη ζέση της αφρικανικής σαβάνας. Όμως, παρά τις διαφορές, αν κουρευάμε και πλέναμε έναν Νεάντερταλ και τον ντύναμε με τζιν και πουκάμισο, δύσκολα θα τραβούσε την προσοχή μας στον δρόμο. Βέβαια, να είστε σίγουροι ότι αν τον βλέπατε –ένας όχι πολύ ψηλός τύπος, αλλά γεροδεμένος σαν ντουλάπα– δεν θα θέλατε να τα βάλετε μαζί του.

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά στοιχεία, άνθρωποι και Νεάντερταλ εμφάνιζαν και κάποιες πολιτιστικές διαφορές. Οι δεύτεροι φαίνονται να ήταν λιγότερο κοινωνικοί απ' ό,τι εμείς. Συνήθιζαν να ζουν σε μικρότερες ομάδες και δεν είχαν ιδιαίτερες επαφές με άτομα εκτός του άμεσου κύκλου τους. Ο κουρεμένος Νεάντερταλ μπορεί να μην ξεχώριζε στον δρόμο μιας πόλης, αλλά μάλλον δεν θα ένιωθε και πολύ άνετα με τόσους πολλούς ξένους γύρω του. Μία επιπλέον σημαντική διαφορά μπορεί να εντοπιστεί στην γκάμα των λίθινων εργαλείων που χρησιμοποιούσαν οι Νεάντερταλ και οι σύγχρονοι άνθρωποι. Τα λίθινα εργαλεία των πρώτων διακρίνονταν από τη Μουστερία τεχνολογία τους, όπως αναφέρεται στην ακαδημαϊκή βιβλιογραφία –πήραν το όνομά τους από μια βραχοσκεπή* στην περιοχή της Δορδόνης στη Γαλλία,

* Σ.τ.Μ.: Γεωλογικός σχηματισμός απόκρημνων βράχων με εσοχές.

όπου ανακαλύφθηκαν για πρώτη φορά- και η σχεδιάσή τους άλλαξε ελάχιστα μέσα σε εκατοντάδες χιλιετίες. Με τη βοήθεια των λιθικών ασαμπλάζ, όπως ονομάζονται οι συλλογές των λίθινων εργαλείων που εντοπίζονται σε αρχαιολογικούς χώρους, μπορούμε να διακρίνουμε ποιες τοποθεσίες χρησιμοποιούσαν οι Νεάντερταλ και ποιες οι σύγχρονοι άνθρωποι. Η έλλειψη προσαρμογής που εμφάνιζαν οι Νεάντερταλ θεωρείται από κάποιους αρχαιολόγους ως ένδειξη ότι δεν ήταν σε θέση να επιδεικνύουν την εφευρετική συμπεριφορά που έδειχναν οι άνθρωποι κατά την επίλυση προβλημάτων.

Τέτοιες διαφορές είναι αναμενόμενες. Αν και η αρχαιολογική καταγραφή δεν είναι ακόμα πλήρης για να μιλήσουμε με βεβαιότητα, φαίνεται ότι οι Νεάντερταλ απέκλιναν από την εξελικτική γραμμή που θα οδηγούσε στους σύγχρονους ανθρώπους πριν από 400.000 χρόνια περίπου. Οι επιστήμονες θεωρούν ότι ο κοινός πρόγονός μας ήταν ο *Homo heidelbergensis*, ο οποίος ήταν πρόγονος του *Homo erectus*, του πρώτου ανθρωποειδούς που περπάτησε σε όρθια στάση. Σύμφωνα με τη θεωρία, μια ομάδα από *Homo heidelbergensis* εξαπλώθηκε από την Αφρική σε όλη την Ευρώπη και απομονώθηκε από τον γονικό πληθυσμό κατά τη διάρκεια μιας περιόδου παγετώνων. Εξαιτίας των δραστικά διαφορετικών κλιματικών συνθηκών, η ευρωπαϊκή ομάδα απέκλινε εξελικτικά και οδήγησε στους Νεάντερταλ. Στο μεταξύ, πίσω στην Αφρική, οι σύγχρονοι άνθρωποι απέκλιναν εξελικτικά από τον *Homo heidelbergensis* πριν από 150.000 χρόνια, και στη συνέχεια, ίσως γύρω στα 70.000 χρόνια πριν, ξεκίνησαν και αυτοί να μεταναστεύουν εκτός Αφρικής. Μέχρι τότε, οι Νεάντερταλ είχαν ήδη διασκορπιστεί στη Μέση Ανατολή και στην Κεντρική Ασία, καθώς και στην Ευρώπη. Το πιθανότερο είναι ότι τα δύο είδη άρχισαν να έρχονται σε επαφή μεταξύ τους στις συγκεκριμένες περιοχές.

Υπάρχουν κάποιες ενδείξεις αλληλεπίδρασης των Νεάντερταλ με τους σύγχρονους ανθρώπους, αλλά το κάθε είδος κοιτούσε κατά βάση τη δουλειά του. Ο αριθμός των Νεάντερταλ μειωνόταν συνεχώς τα επόμενα χιλιάδες χρόνια μέχρι που απέμεινε μόνο ένας τελευταίος απομονωμένος πληθυσμός στις σπηλιές του Γιβραλτάρ. Μία πιθανή αιτία αυτής της παρακμής είναι η άφιξη των σύγχρονων ανθρώπων. Οι πιθανές συγκρούσεις, ο ανταγωνισμός για τους ίδιους πόρους, η εξάπλωση ασθενειών, ή κάποιος συνδυασμός αυτών των παραγόντων ανάγκασε τους Νεάντερταλ να εγκαταλείψουν την περιοχή τους. Τα σύγχρονα ιστορικά παραδείγματα της επέκτασής μας σε άλλα μέρη του κόσμου δείχνουν να ενισχύουν αυτή την εκδοχή. Κάθε φορά που οι άνθρωποι αποικίζουν μια νέα περιοχή, φέρνουν το χάος μαζί τους. Αποψιλώνουν τα δάση, αποδεκατίζουν τα άγρια ζώα, και αφανίζουν τους αυτό-

**ΗΜΑΣΤΑΝ
ΕΜΕΙΣ Η ΑΙΤΙΑ;**

χθονες πληθυσμούς ή τους αποσυντονίζουν τόσο πολύ που αδυνατούν να διατηρήσουν τον τρόπο ζωής τους. Δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι παρόμοιες συνθήκες υπέσκαψαν τα θεμέλια της κοινωνίας των Νεάντερταλ και τους οδήγησαν στην εξαφάνιση. Το πρόβλημα με αυτή τη θεωρία είναι ότι βασίζεται αποκλειστικά στον τρόπο συμπεριφοράς των σύγχρονων ανθρώπων, χωρίς να συνοδεύεται από ανάλογες αποδείξεις.

ΟΙ ΚΛΙΜΑΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ

Η εξαπλώση των Νεάντερταλ κορυφώθηκε πριν από 100.000 χρόνια περίπου, σε μια εποχή που είχαν πιθανότατα φτάσει μέχρι και την Κίνα προς τα ανατολικά. Στη συνέχεια, άρχισε να φθίνει σταθερά, μια διαδικασία που επιταχύνθηκε αισθητά μετά από 50.000 χρόνια. Αυτό συμπίπτει με μια περίοδο κλιματικής αστάθειας κατά την οποία υπήρχαν και κάποια διαστήματα έντονου ψύχους που έκαναν πολύ γρήγορα την εμφάνισή τους, μέσα σε μία ή δύο γενιές των Νεάντερταλ. Οι ραγδαίες περιβαλλοντικές μεταβολές που προκαλούσαν τα διαστήματα ψύχους, κατά τη διάρκεια των οποίων η ανοιχτή τούνδρα και οι στέπες αντικαθιστούσαν τα δάση, θα πρέπει να επηρέαζαν ανάλογα και τα θηράματα που κυνηγούσαν οι Νεάντερταλ. Εφόσον τα λίθινα εργαλεία τους παρέμειναν σε μεγάλο βαθμό τα ίδια, ίσως δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν αρκετά γρήγορα στις νέες συνθήκες που είχαν να αντιμετωπίσουν.

Στο βιβλίο *The Humans Who Went Extinct*, ο Κλάιβ Φίνλεϊσον υποστηρίζει ότι οι τεχνικές κυνηγιού των Νεάντερταλ δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις ξαφνικές αλλαγές που προκάλεσαν οι κλιματικές μεταβολές. Έτσι, μειώθηκε σημαντικά ο πληθυσμός τους. Όσοι απέμειναν αναγκάστηκαν να καταφύγουν σε περιοχές όπου οι μεταβολές δεν ήταν τόσο έντονες, όπως στα νότια της Ισπανίας. Το κλίμα άρχισε να ξαναγίνεται πιο θερμό πριν από 40.000 χρόνια, και αυτό επέτρεψε στους σύγχρονους ανθρώπους να επεκταθούν στις περιοχές των Νεάντερταλ προτού οι τελευταίοι προλάβουν να φύγουν από τα καταφύγια τους και να εξαπλωθούν ξανά στις εκτάσεις που κατείχαν παλαιότερα. Έτσι, σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η εξαφάνιση των Νεάντερταλ δεν ήταν δικό μας λάθος· ήταν απλώς θέμα τύχης. Όπως είπε και ο Φίνλεϊσον, οι Νεάντερταλ απλώς βρέθηκαν στο λάθος μέρος τη λάθος στιγμή.

Μία τρίτη εκδοχή προέκυψε το 2010, όταν δημοσιεύτηκε η πλήρης αλληλουχία του DNA των Νεάντερταλ. Τα αποτελέσματα αφενός ανέδειξαν τη στενή εξελικτική σχέση Νεάντερταλ και ανθρώπων, αφετέρου αποκάλυψαν ότι όλοι οι σύγχρονοι άνθρωποι, με εξαίρεση τους Αφρικανούς, έχουν κληρονομήσει γονίδια των Νεάντερταλ σε ποσοστό από 1 έως 4%. Δηλαδή, αποδεικνύεται ότι άνθρωποι και Νεάντερταλ δεν ζευγάρωσαν απλώς όταν εμείς

μεταναστεύσαμε από την Αφρική, αλλά παρήγαγαν και βιώσιμους απογόνους. Αυτό εγείρει διάφορα ενδιαφέροντα ερωτήματα, με βασικότερο το αν οι Νεάντερταλ και οι σύγχρονοι άνθρωποι, μαζί με τον κοινό πρόγονό τους *Homo heidelbergensis*, πρέπει να θεωρούνται ξεχωριστά είδη. Αφήνει επίσης να διαφανεί το ενδεχόμενο ότι οι Νεάντερταλ δεν εξαφανίστηκαν· αντίθετα, όταν στις περιοχές τους άρχισαν να μεταναστεύουν οι σύγχρονοι άνθρωποι, οι πρώτοι απλώς απορροφήθηκαν από τους συγκεκριμένους πληθυσμούς. Αν αποδειχτεί κάτι τέτοιο, τότε οι Νεάντερταλ δεν έχουν εκλείψει. Παραμένουν μαζί μας επειδή είναι κομμάτι μας. Υπάρχουν στο DNA μας.

Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΩΝ ΝΕΑΝΤΕΡΤΑΛ

Μέχρι πριν από 100.000 χρόνια, οι Νεάντερταλ είχαν εξαπλωθεί στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης, στη Μέση Ανατολή και στην Κεντρική Ασία.

«Υπάρχουν μυστήρια για τα οποία οι άνθρωποι μπορούν να κάνουν μόνο εικασίες· όσος χρόνος κι αν περάσει, ένα κομμάτι τους θα παραμένει πάντα ανεξιχνίαστο.»

—Bram Stoker, *συγγραφέας*

Υπάρχουν ορισμένα μυστήρια που έχουν παραμείνει ανεξιχνίαστα διαμέσου των αιώνων παρότι υπήρξαν αποφασισμένοι άνθρωποι που έκαναν τα αδύνατα δυνατά προκειμένου να φτάσουν στην αλήθεια (ενώ υπήρξαν και κάποιοι άλλοι που δεν σκοτίστηκαν ιδιαίτερα για τα πραγματικά γεγονότα, αλλά απλώς επινόησαν απίστευτες ανοησίες στην προσπάθειά τους να δώσουν μια εξήγηση). Μερικές φορές, η απάντηση ενός αινίγματος είναι σαν τη βρύση στην οποία φτάνεις αλλά δεν μπορείς να πεις νερό· πολύ συχνά αντιστέκεται σε κάθε λογική προσέγγιση για την αποκρυπτογράφησης της. Τελικά, όμως, είναι αυτή ακριβώς η αίσθηση του μυστηρίου, του αγνώστου και του ακατανόητου που μας ελκύει εξ αρχής όταν ακούμε ιστορίες στις οποίες δεν έχει δοθεί ακόμα ένα τέλος. Άλλωστε, κανένας δεν θα ήθελε να ζει σε έναν «διάφανο» κόσμο, χωρίς καθόλου αβεβαιότητα· μια τέτοια ζωή θα ήταν σίγουρα πολύ βαρετή.

Τα κεφάλαια του βιβλίου είναι οργανωμένα χρονολογικά, από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, και περιλαμβάνουν θέματα σαν τα παρακάτω:

- Γιατί εξαφανίστηκε ο άνθρωπος του Νεάντερταλ;
- Υπήρξε πράγματι κάποτε η ήπειρος της Ατλαντίδας;
- Ποιοι και γιατί έστησαν τους ογκόλιθους του Στόουνχετζ;
- Ο Τουταγχαμών δολοφονήθηκε και, αν ναι, από ποιον;
- Τι υπολογισμούς έκαναν οι αρχαίοι Έλληνες με τον Μηχανισμό των Αντικυθήρων;
- Η συνδόνη του Τορίνου ήταν αυθεντική ή μια καλοστημένη απάτη;
- Ποιος ήταν στην πραγματικότητα ο Τζακ ο Αντεροβγάλτης;
- Τι απέγινε ο χρυσός των Ναζί;
- Ποιοι σχεδίασαν και εκτέλεσαν τη δολοφονία του JFK;
- Τι προκάλεσε τη συντριβή της πτήσης 447 της Air France;;

Σε αυτό το εξ ολοκλήρου έγχρωμο και πλούσια εικονογραφημένο βιβλίο, οι φωτογραφίες και οι χάρτες ζωντανεύουν τα κεφάλαια και βοηθούν τον αναγνώστη να αξιολογήσει τα πραγματικά γεγονότα προκειμένου να καταλήξει στην πιθανότερη εξήγηση για μερικά από τα μεγαλύτερα μυστήρια που ταλανίζουν την ανθρωπότητα εδώ και αιώνες.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΛΕΙΔΑΡΙΘΜΟΣ

Δομοί 4, Στάθμος Λαρίσης, 10440 Αθήνα, Τηλ. 210-5237635
info@klendarithmos.gr www.klendarithmos.gr
www.facebook.com/klendarithmos.gr

ISBN 978-960-461-558-2

